

*Аджиєва Л.С.,
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії і правознавства
Євпаторійського інституту соціальних наук
Республіканського вищого навчального закладу
«Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта)*

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ У СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ КРИМУ (1861–1917 рр.)

Анотація. Аналізуються опубліковані джерела з історії наукових досліджень у сільському господарстві Криму у 1861–1917 рр., представлені документальними (законодавчі і нормативно-правові акти, матеріали діловодства державних установ і громадських організацій); статистичними матеріалами; науковими публікаціями вчених і дослідників-аматорів Криму досліджуваного періоду; періодичними виданнями, які у сукупності формують цілісну картину розвитку наукових досліджень у аграрному секторі Криму другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: опубліковані джерела, наукові дослідження, сільське господарство, Крим.

Постановка проблеми. У зв'язку із реформуванням аграрного сектору економіки України наразі постали такі завдання, як залучення новітніх технологій, засобів, методики у процес розвитку сільського господарства. Проте позитивний досвід попередників майже не використовується, адже не вивчається сучасними дослідниками. Відомо, що у другій половині XIX ст. деякі регіони Російської імперії, зокрема, кримський півострів, у своєму аграрному розвитку не відставали від провідних європейських країн. Цьому сприяло багато факторів, а насамперед, наукові дослідження, що сприяли інтенсифікації сільського господарства в Криму. Вивчення цього питання є можливим через наявність широкого пласту майже не досліджених опублікованих джерел.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В радянські часи було кілька праць, що стосувалися окремих аспектів розвитку сільського господарства [1]. У період незалежності істориками вивчалися окремі аспекти проблеми [2], проте не має жодної праці, де б був зроблений аналіз опублікованих джерел з досліджуваної теми.

Метою дослідження є аналіз опублікованих джерел з історії наукових досліджень у сільському господарстві Криму у 1861–1917 рр.

Виклад основного матеріалу. Опубліковані джерела з досліджуваної проблеми репрезентовані такими видами: документальні (законодавчі

і нормативно-правові акти, матеріали діловодства державних установ і громадських організацій); статистичні матеріали; наукові публікації вчених і дослідників-аматорів Криму другої половини XIX – початку XX ст.; періодичні видання, які зберігаються у фондах Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, Державної історичної бібліотеки України, наукової бібліотеки Таврійського Національного університету ім. В. І. Вернадського, наукової бібліотеки Південного філіалу «Кримський агротехнологічний університет» Національного аграрного університету, наукової бібліотеки «Тавріка» ім. Х. Х. Стевена, рідкісних видань Ялтинської міської бібліотеки ім. А. П. Чехова, наукової бібліотеки Інституту «Магарач».

Характеризуючи групу указаних джерел, значимо, що у царському законодавстві другої половини XIX – початку XX ст. мали місце такі правові акти: основні закони, надзвичайні закони, укази, маніфести, положення, рескрипти, правила та деякі інші. Його дослідники схильні розподілити закони на дві групи: одні (основна частина) – це розпорядження з дрібних питань адміністративного управління, інші стосувалися, якщо не всіх громадян імперії, то, принаймні, значної її частини. Такими були, наприклад, «Положение о губернских и уездных земских учреждениях» [3, 209–228], «Устав сельского хозяйства» [4, 304–473], «Учреждение министерств» [5, 7–9], «Об обводнительном канале в Крыму» [4, 321–322].

Інша форма законодавства – маніфести, які, у свою чергу, поділялися на дві групи: маніфести, приурочені до коронації нового царя; маніфести, опубліковані у зв'язку зі зверненням царя до народу. До таких відноситься Маніфест від 19 лютого 1861 р.

Розпорядженою формою законодавчих актів було «Положення», яке, по суті, являло собою сукупність правил, що визначали устрій, права і обов'язки окремих станів і груп населення. Найчастіше це було «Положення» Державної Ради або інших установ, наприклад, Міністерства

державного майна, Міністерства фінансів, Департаменту землеробства та інших.

Ще одна форма документів представлена постановами губернських і повітових земств: Таврійського губернського земства [6], Ялтинського повітового земства [7]. Вони дозволяють вивчити місце і роль земств в організації науково-дослідної справи, а також окремих науково-дослідних осередків, які їм підпорядковувались.

Матеріали у вигляді оглядів, інспекторських звітів, нарисів, які готувалися державними чиновниками за спеціальним замовленням відповідних державних органів: «Всепогоданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности» [8], «Обзор развития плодоводства в России, по районам» [9], «Очерк положения виноградарства и виноделия в России» [10], «Виноградарство и виноделие в долинах Крыма. Инспектора сельского хозяйства Щепкина С. П. (Из отчета г. министру государственных имуществ)» [11], «Техническая переработка плодов и овощей. Внутреннее передвижение их и обороты внешней торговли» [12], «Плодоводство в Крыму» [13], «О состоянии виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма» А. Княжевича [14], «Императорский Никитский сад и Магарачское училище виноделия» М. Скворцова [15], формують цілісну наукову картину розвитку науково-дослідної справи, окремих наукових напрямків, галузей сільського господарства.

У колективних збірках, присвячених ювілейним датам науково-дослідних установ, у тій чи в іншій мірі, висвітлювався історичний аспект їх діяльності [16]. Вони публікувалися, головним чином, раз у п'ять-десять років і містили матеріали, які відбивали практично всі боки їх діяльності. Інколи збірки доповнювалися науковими статтями з метою інформування наукового загалу про ті чи інші фахові набутки, відкриття.

Звіти про роботу, що публікувалися окремими виданнями Никітського ботанічного саду [17], Кримсько-Кавказького гірського клубу [18], Кримського товариства природодослідників і аматорів природи [19], Кримської водної розвідувальної партії [20], Природничо-історичного музею Таврійського губернського земства [21], дозволяють відобразити організаційний склад наукових установ, основні віхи і напрямки діяльності, персональний внесок дослідників і аматорів природи у розвиток наукових галузей, а також систематизувати бібліографію, розкрити спектр наукової співпраці вчених, тощо.

Значну кількість джерел, що стосуються розвитку галузей сільського господарства, соціальної інфраструктури, складала публікації статистич-

них органів, підпорядкованих, в одних випадках, Центральному статистичному комітету, а в інших — земським установам, громадським організаціям, серед яких особливу роль відігравали сільськогосподарські товариства з їх численними науково-дослідними підрозділами. Серед таких видань «1881 год в сельскохозяйственном отношении по ответам, полученным от хозяев» [22] — щорічні загальноросійські статистичні звіти (у 1881—1915 рр.), «Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год» [23], які публікувалися Департаментом землеробства при Міністерстві землеробства і державного майна (потім Відділом сільської економії і сільськогосподарської статистики Головного управління землеробства і землевпорядкування). Продуктивно послуговувалася земська статистика, репрезентована «Сельскохозяйственным обзором Таврической губернии за 1899—1912 гг.» [24], який щорічно впродовж 1900—1913 рр. видавався Статистичним бюро Таврійського губернського земства. Ці огляди містять важливу інформацію щодо з'ясування розвитку окремих галузей сільського господарства, виявлення ролі регіону на загальноросійському продовольчому ринку.

Важливим сегментом джерельного комплексу є наукові публікації вчених і дослідників-аматорів Криму другої половини XIX — початку XX ст., зокрема, наукові видання, збірки праць науководослідницьких осередків, в яких висвітлювалися загальні пріоритети їх дослідної роботи. В них міститься вагомий інформаційний матеріал, який дав змогу поетапно простежити розвиток окремих галузей науки, виділити і проаналізувати дослідження вчених.

Наукові публікації О. Базарова, присвячені загальним питанням організації садівництва і виноградарства, виноробства, вивчення духмяних рослин [25]; Є. Вульфа — технології вирощування маслин, меліорації кримських яїл [26]; М. Головкинського — питанням меліорації і водопостачання, гідрології [27]; В. Докучаєва — ґрунтознавству [28]; Ф. Калайди — плідівництву, городництву [29]; В. Любименка — загальним питанням садівництва, виноградарства, технології вирощування тютюну, технології вирощування і застосування лікарських рослин [30]; С. Мокржецького — засобам боротьби зі шкідниками, питанням ентомології, технології вирощування тютюну і його переробки, організації сільськогосподарської дослідної станції у Криму [31]; А. Потєбні — загальним питанням виноградарства, грибковим захворюванням [32]; Л. Симиренко — плодівому садівництву [33]; М. Цабеля — садівництву і виноградарству, виноробству, боротьбі з філоксерою [34]; О. Янати — вивченню шкідників [35], розкривають, на яких

концептуальних, теоретичних проблемах зосереджували свою увагу вчені.

Особливий інтерес, із джерельної точки зору, становлять журнали і газети, які мали своє призначення, тематику, читачів. Широко використаний матеріал періодичних видань дав змогу «вжитись» в епоху, більш чітко уявити логіку перебігу подій. У дослідженні використані матеріали таких періодичних видань: газет — «Крым», «Крымский вестник», «Крымский курьер», «Новости Юга», «Русская Ривьера», «Южная почта», «Южно-русская сельскохозяйственная газета», «Южные ведомости», «Ялта» [36] і журналів — «Вестник виноделия», «Вестник садоводства, плодоводства и огородничества», «Крымский вестник садоводства и виноделия», «Плодоводство» [37] тощо. Статті і нотатки, опубліковані у цих періодичних виданнях, вміщували факти і відомості, які дозволяють краще зрозуміти особливості розвитку галузей місцевого сільського господарства, природоохоронної діяльності, економіки і соціальних проблем Криму.

Висновки. Отже, опубліковані джерела з історії наукових досліджень у сільському господарстві Криму у 1861–1917 рр. за характером різноманітні, а їх кількість дозволяє з'ясувати чинники інтенсифікації галузі; проводити низку наукових пошуків у різних аспектах історії наукових досліджень у сільському господарстві, природоохоронній, природо-заповідній справі, вирішенні нагальних проблем життя населення Криму досліджуваного періоду тощо.

Література:

1. Потехин В. Е. Никитский ботанический сад в развитии сельского хозяйства юга России (1812 — 1861 гг.): дисс. ... кандидата ист. наук : спец. 07.00.02 / Василий Евгеньевич Потехин. — М., 1978. — 168 с.; Секиринский С. А. Сельское хозяйство и крестьянство Крыма и Северной Таврии в конце XVIII — начале XX в. (1783—1917 гг.): автореф. на соиск. науч. степени докт. ист. наук : спец. 07.00.02 «История СССР» / С. А. Секиринский. — Львов, 1974. — 34 с.
2. Вергунов В. А. Нариси історії аграрної науки, освіти та техніки / В. А. Вергунов / УААН, ДН-СГБ. — К. : Аграрна наука, 2006. — 492 с. — (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 12); Савчук В. С. Природничонаукові товариства Півдня Російської імперії : друга половина XIX — початок XX ст. / В. С. Савчук. — Дніпропетровськ : Вид-во ДДУ, 1994. — 232 с.
3. Свод Законов Российской империи. Книга первая. Т. I—III / [под ред. И. Д. Мордухай-Болтуховского]; Сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг. — СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. Том 2. — 737, XX с.
4. Свод Законов Российской империи. Книга четвертая. Т. XI—XII / [под ред. И. Д. Мордухай-Болтуховского]; Сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг. — СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1914. Том 12. — Часть вторая. — 519, XVI, XII с.
5. Свод Законов Российской империи. Продолжение 1910 года к I—III томам Свода законов / [под ред. И. Д. Мордухай-Болтуховского]; Сост. Н. П. Балканов, С. С. Войт, В. Э. Герценберг. — СПб.: Русское книжное товарищество «Деятель», 1912. Том 1—3. — 41, 3 с.
6. Постановление Таврического губернского земского собрания XI сессии 1877 г. № 2551 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1866—1886. — 1908. — Т. I. — С. 450; Постановление Таврического губернского земского собрания XIX сессии 1885 г. № 2559 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1866—1886. — 1908. — Т. I. — С. 451; Постановление Таврического губернского земского собрания XXIX сессии 1894 г. № 3692 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1887—1908. — 1909. — Т. II. — С. 706; Постановление Таврического губернского земского собрания XXX сессии 1896 г. № 3693 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1887—1908. — 1909. — Т. II. — С. 706; Постановление Таврического губернского земского собрания XXXV сессии 1900 г. № 3676 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1887—1908. — 1909. — Т. II. — С. 703; Постановление Таврического губернского земского собрания XXXIV сессии 1901 г. № 3677, 3678 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1887—1908. — 1909. — Т. II. — С. 704; Постановление Таврического губернского земского собрания XXXVIII сессии 1903 г. № 3899 // Систематический свод постановлений Таврического губернского земского собрания. 1887—1908. — 1909. — Т. II. — С. 751.
7. Краткий отчет о нуждах в воде населения Ялтинского уезда за период от 1902 по 1907 год и программа гидрогеологического исследования сего уезда, вызванного уменьшением источников водоснабжения. Приложение № 6 // Постановления Ялтинского уездного земского очередного собрания XLIII сессии 1908 года сентября 30 — октября 2 и Чрезвычайного собрания созыва ноября 7 — 10. — 1909. — С. 297—303; О гидрогеологе / Доклад земской управы Очередному земскому собранию созыва 1913 года. Приложение № 80 // Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1913 г. Очередного XLVIII сессии и Чрезвычайных : созыва 18 апреля и 15 ноября 1913 года. — 1914. — С. 302—303; О законченных гидротехнических сооружениях / Доклад земской управы Чрезвычайному земскому собранию созыва 15 ноября 1913 года. Приложение № 10 // Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1913 г. Очередного XLVIII сессии и Чрезвычайных : созыва 18 апреля и 15 ноября 1913 года. — 1914. — С. 582—583; О лесосохранении и лесоразведении / Доклад гласного А. Ф. Скоробогатова Ялтинскому Чрезвычайному уездному Земскому собранию 1908 года. Приложение № 7 // Постановления Ялтинского уездного земского очередного собрания XLIII сессии 1908 года сентября 30 — октября 2 и Чрезвычайного собрания созыва ноября 7—10. — 1909. — С. 303—310; Об увеличении мелиоративного кредита / Доклад Земской управы Очередному Земскому собранию 1911 г. Приложение № 29 // Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1911 года. Очередного XLVI сессии и Чрезвычайного созыва 26 апреля 1911 года. — 1912. — С. 369—370; Отчет о гидрологических исследованиях Ялтинского уезда в 1910 году. Приложение В / И. М. Педаккас // Постановления Ялтинских уездных земских собраний 1911 года. Очередного XLVI сессии и Чрезвычайного созыва 26 апреля 1911 года. — 1912. — С. 1—23; Отчет о деятельности Ялтинского земства за 1903 г. Приложение № 10 //

Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 18 мая 1904 года. — 1905. — С. 227—233; По устройству метеорологических станций // Постановления Ялтинского уездного земского собрания XXVIII очередной сессии созыва 1893 года. — 1894. — С. 204—205; Сельскохозяйственный доклад // Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 18 мая 1904 года. — 1905. — С. 1—55; Сельскохозяйственный доклад за 1904 г. Приложение В // Постановления Ялтинского уездного земского собрания чрезвычайного созыва 29—30 апреля 1905 года. — 1906. — С. 1—75.

8. Всеподданнейший отчет по Особому совещанию о нуждах сельскохозяйственной промышленности, 1902—1904. — СПб. — 1904.

9. Обзор развития плодоводства в России, по районам // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. — СПб. : Типография В. Киришбаума, 1899. — С. 1—28.

10. Очерк положения виноградарства и виноделия в России // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. — СПб. : Типография В. Киришбаума, 1899. — С. 61—74.

11. Виноградарство и виноделие в долинах Крыма. Инспектора сельского хозяйства Щепкина С. П. (Из отчета г. министру государственных имуществ) / С. П. Щепкин. — СПб. : Типография К. Сорванова и Ко, 1870. — 34 с.

12. Техническая переработка плодов и овощей. Внутреннее передвижение их и обороты внешней торговли // Очерк современного состояния плодоводства, огородничества и виноградарства с виноделием в России и правительственных мероприятий к их развитию. — СПб. : Типография В. Киришбаума, 1899. — С. 47—53.

13. Плодоводство в Крыму : Очерк плодоводства, составленный Симферопольским отделом Императорского Российского общества садоводства для Парижской всемирной выставки 1900 года. — Симферополь : Паровая Типолипография Вересотской. — 1900. — 36 с.

14. Княжевич А. О состоянии виноградарства и виноделия на Южном берегу Крыма / А. Княжевич. — СПб. : Типография Ф. Стелловского, 1868. — 72 с.

15. Скворцов Н. Императорский Никитский сад и Магарачское училище виноделия / Н. Скворцов // Сельское хозяйство и лесоводство. — СПб. — 1868. — Ч. 97. — Отд. 2. — С. 1—34.

16. Катарьян Т. Г. Роль Никитского ботанического сада и института «Магарач» в развитии отечественного виноградарства и виноделия / Т. Г. Катарьян, Н. С. Охременко // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду. Сборник научных трудов. — М. : Издательство «КОЛОС», 1964, Т. 37. — С. 117—134; Катарьян Т., Охременко Н. Роль Никитского ботанического сада и института «Магарач» в развитии отечественного виноградарства и виноделия / Т. Катарьян, Н. Охременко // Юбилейная сессия, посвященная 150-летию Государственного Никитского ботанического сада. Тезисы докладов и сообщений. — Ялта, 1962. — С. 59—60; Колесников А. И. Роль Никитского ботанического сада в зеленом строительстве СССР / А. И. Колесников // Никитский ботанический сад имени В. М. Молотова за 125 лет деятельности (1812—1937 гг.) : Материалы V юбилейного пленума секции субтропических культур (Ялта, 25—27 октября 1938 г.) / [под ред. Н. И. Вавилова, И. Л. Никитина]. — М. : ВАСХНИЛ, 1939. — С. 21—37; Кочкин М. А. Никитскому саду 150 лет / М. А. Кочкин // Виноградарство и садоводство Крыма. — Симферополь, 1962. — № 9 (59). — С. 4—11;

Мельник С. І. Науковий внесок Інституту винограду і вина «Магарач» та задачі галузі / С. І. Мельник // Матеріали науково-практичної конференції до 175-річчя Інституту винограду і вина «Магарач» (Ялта, 22 жовтня 2003 р.). — Ялта. — 2004. — С. 26—28; Молчанов Е. Ф. Никитский ботанический сад к 175-летию основания / Е. Ф. Молчанов, Н. И. Рубцов. — К. : Наукова думка, 1986. — 152 с.; Нестеренко П. А. Технические культуры Государственного Никитского ботанического сада им. В. М. Молотова и их роль в народном хозяйстве / П. А. Нестеренко // Никитский ботанический сад имени В. М. Молотова за 125 лет деятельности (1812—1937 гг.). — М., 1939. — С. 136—170; Промтов И. А. Научно-производственная и учебно-показательная деятельность «Магарача» за 125 лет его существования. МПП СССР. Главвико / И. А. Промтов, Н. С. Охременко. — Ялта, 1953. — 199 с.; Фролов Т. В. Основные достижения Никитского ботанического сада по интродукции и селекции технических культур / Т. В. Фролов // 150 лет Государственному Никитскому ботаническому саду. Сборник научных трудов. — М. : Издательство «Колос», 1964. — Т.37. — С. 108—115.

17. Отчет о научно-опытных работах Ботанической лаборатории Императорского Никитского сада в 1912 г. // Записки Императорского Никитского Сада. — 1914. — Вып. 6. — С. 183—200.

18. Отчет о состоянии и деятельности Клуба за 1890 год. Приложение к протоколу № 3 // Записки Крымского Горного Клуба. — 1891. — Вып. 1. — С. 7—14.

19. Клепинин Н. Отчет о деятельности комиссии по охране памятников природы и старины за 1912 г. / Н. Клепинин, А. Заблоцкий // Записки Крымского общества Естествоиспытателей и любителей природы. 1913. — 1913. — Т. 3. — С. 26—28; Мокржецкий С. Отчет о деятельности Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы за 1910 г. / С. Мокржецкий, И. Дубровский // Записки Крымского общества Естествоиспытателей и любителей природы. — 1912. — Т. 1. — С. 9—20; Яната А. Отчет о деятельности ботанической секции Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы за время с 20 февраля 1912 г. по 1 января 1913 г. / А. Яната, К. Козминский, Н. Яната // Записки Крымского общества Естествоиспытателей и любителей природы. 1913. — 1913. — Т. 3. — С. 29—32; Яната А. Отчет о деятельности ботанической секции Крымского общества естествоиспытателей и любителей природы / А. Яната, В. Мацкевич // Записки Крымского общества Естествоиспытателей и любителей природы. 1912. — 1913. — Т. 2. — С. 16—17;

20. Материалы по водным изысканиям в Крыму. В VI частях / Министерство земледелия, Отдел земельных улучшений. — Симферополь, 1916—1917.

21. Отчет по Естественнно-историческому музею Таврического губернского земства за 1901 г. Год II. — Симферополь : Типография Спиро. — 1901. — 20 с.; Отчет по Естественнно-историческому музею Таврического губернского земства за 1902 г. Год III. — Симферополь : Типография Спиро. — 1902. — 17 с.; Отчет по Естественнно-историческому музею Таврического губернского земства за 1903 г. Год IV. — Симферополь : Паровая Типография Спиро. — 1903. — 16 с.; Отчет по Естественнно-историческому музею Таврического губернского земства за 1904 г. Год V. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства. — 1904. — 17 с.; Отчет по Естественнно-историческому музею Таврического губернского земства за 1905 г. Год VI. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства. — 1905. — 27 с.; Отчет по Естественнно-историческому музею Таврического губернского земства за 1908 г. Год IX. — Симферополь : Паровая Типография Таврического Губернского Земства. — 1908. — 16 с.; Отчет по

Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1909 г. Год X. — Симферополь : Паровая Типография Таврического Губернского Земства. — 1909. — 24 с.; Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1910 г. Год XI. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства. — 1910. — 27 с.; Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1912 год (XIII) // Труды Естественно-исторического музея Таврического губернского земства. — 1913. — Том II. — С. 1—37; Отчет по Естественно-историческому музею Таврического губернского земства за 1909 год (XIV) // Труды Естественно-исторического музея Таврического губернского земства. — 1914. — Том III. — С. 1—34; Мокржецкий С. А. Об организации губернского земского естественно-исторического и сельско-хозяйственного музея в г. Симферополь. Приложение 28 / С. А. Мокржецкий // Журналы заседаний Таврического губернского земского собрания XXXII очередной сессии 15 — 25 января 1898 года. — 1898. — С. 190—197.

22. 1881—1915 гг. в сельскохозяйственном отношении по ответам, полученным от хозяев / Департамент земледелия, Министерство земледелия и государственных имуществ. — СПб. : Тип. В. Ф. Киршбаума, 1882—1915.

23. Справочные сведения о сельскохозяйственных обществах по данным на 1915 год / Министерство земледелия, Справочно-издательское бюро при Департаменте Земледелия; [Под ред. В. В. Морачевского]. — Петроград. — 1916. — 885 с.

24. Сельскохозяйственный обзор Таврической губернии за 1899—1912 гг. / Статистическое бюро Таврического губернского земства. — Симферополь : Тип. Спиро, 1900—1913.

25. Базаров А. Ампеллографическое описание нескольких сортов винограда Магарачского сортирента Императорского Никитского ботанического сада / А. Базаров // Вестник виноделия. — 1892. — № 10. — С. 587—593; О мерах к облегчению сбыта плодов / А. Базаров // Плодоводство. — 1901. — № 10. — С. 778—793; Урожайность виноградников на южном берегу Крыма / А. Базаров // Записки Императорского Никитского Сада. — 1890. — Вып. I. — С. 41—49; Виноделие / Отдел IX. Фабрично-заводские производства / Производительные силы России / А. Базаров // [под ред. В. И. Ковалевского]. — СПб. : типографии : А. Леиферта, Исидора Гольдберга, «Экономическая», 1896. — С. 76—94; Душистые растения и эфирные масла. 2-е изд. / А. Базаров, Н. Монтеверде. — СПб. : Типография В. Киршбаума, 1899. — VII, 320 с. с илл.; Разведение душистых растений и производство эфирных масел (Начало) / А. Базаров // Вестник садоводства, плодоводства и огородничества. — 1893. — № 1. — С. 17—21; Разведение душистых растений и производство эфирных масел (Окончание) / А. Базаров // Вестник садоводства, плодоводства и огородничества. — 1893. — № 2. — С. 79—83.

26. Вульф Е. Культура маслины на Южном берегу Крыма / Е. Вульф, Ф. Калайда, Г. Плотницкий / [под общ. ред. Н. Кузнецова]. — Ялта. — 1916. — 24 с.; Демерджи и Караби Яйла в Крыму и задачи мелиорации яйлы / Е. Вульф. — Симферополь : Типография Таврического губернского земства, 1914. — 36 с. — Отт.: По Крыму. — Симферополь. — 1914. — Вып. 2.

27. Головкинский Н. О современном положении артезианского дела в Таврической губернии / Н. Головкинский. — Симферополь : Типография Спиро, 1895. — 14 с.

28. Докучаев В. В. / В. В. Докучаев // Труды экспедиции, снаряженной Лесным Департаментом под руководством проф. В. В. Докучаева. — 1895. — С. 23—25; Русский чернозём. Отчёт Императорскому Вольному

экономическому обществу / В. В. Докучаев. — СПб. : ИВЭО, 1883. — IV, 376 с.

29. Доклад Ф. Калайды о мерах к поднятию плодородства, огородничества и других садовых культур в Ялтинском уезде / Ф. Калайда // Труды местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности. — 1903. — Т. XL. Таврическая губерния. — С. 240—242.

30. Любименко В. Зима 1910—11 года и причиненные ею повреждения садовой растительности на Южном берегу Крыма / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1914. — № 6. — С. 1—90; Императорский Никитский сад и акклиматизация растений / В. Любименко // Записки Императорского Никитского Сада. — 1913. — Вып. 5. — С. 25—45; К вопросу о влиянии света на развитие плодов и семян у высших растений / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1909. — Вып. 3. — С. 41—77; К вопросу о внекорневом питании и лечении деревьев / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1914. — Вып. 6. — С. 91—182; Лекарственные и дубильные растения Таврической губернии / В. Любименко. — Петроград : 1-я Государственная Типография, 1918. — 43 с.; О влиянии затенения на развитие плодов фруктовых деревьев и винограда / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1911. — Вып. 4. — С. 46—69; О влиянии затенения на рост и развитие табака / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1911. — Вып. 4. — С. 102—123; Обзор погоды в Императорском Никитском Саду за 1910 год / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1911. — Вып. 4. — С. 270—284; Опыты по табаководству / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1916. — Вып. 7. — С. 1—16; Список деревьев и кустарников, разводимых в Императорском Никитском Саду и имеющих техническое или декоративное значение / В. Любименко // Записки Императорского Никитского ботанического Сада. — 1909. — Вып. 3. — С. I—XII, 1—124; Табак / В. Любименко. — Петроград : Издание М. и С. Сабашниковых, 1922. — 44 с.

31. Мокржецкий С. Бобовые растения (насекомые их) / С. А. Мокржецкий. — б. м. — б. г. — Столбцы 448—459. — Отт. : Полная энциклопедия русского сельского хозяйства в 10-ти Т. / [под ред. проф. А. Ф. Рудзкого]. — СПб : Издание А. Ф. Девриена; В интересах охраны садов от вредных насекомых и грибных болезней / С. А. Мокржецкий. — б. м. — б. г. — 23 с. — Отт.; Внутренняя терапия и внекорневое питание растений. Вредные насекомые / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства, 1905. — 47 с.; Вредные животные и растения в Таврической губернии по наблюдениям 1898 г. с указанием мер борьбы / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Спиро, 1898. — VII, 60, V с.; Демир-Пас. Болезнь табака в Крыму / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Спиро, 1898. — 5 с.; Защита ценных культур от заморозков / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Спиро, б. г. — 7 с.; Зона и головня на хлебах и меры борьбы с этими болезнями / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства, 1904. — 9 с.; Из экскурсии по виноградникам Таврической губернии / С. А. Мокржецкий. — Одесса, 1896. — 6 с. — Отт. : Вестник виноделия. — 1896. — № 3; К вопросу о медоносных растениях Таврической губернии / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства, б. г. — 12 с.; К вопросу об организации шелководного дела при Таврической Губернской Земской Управе в Симферополе / С. А. Мокржецкий. — Симферополь. — б. г. — 13 с.;

Патологическое бюро для исследования болезней виноградной лозы / С. А. Мокржецкий // Вестник виноделия. — 1899. — № 4. — 9 с.; Плодовые сады в Крыму в их прошлом и настоящем (энтомологический очерк). Об охране садов и виноградников в Крыму от вредителей и болезней / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства, 1913. — 35 с.; Филлоксера. Ее жизнь по новым исследованиям, меры борьбы с нею и способы дезинфекции посадочного материала / С. А. Мокржецкий. — Симферополь : Издательство Таврическо-Екатеринославского комитета виноградарства и виноделия, 1915. — 99 с., 4 л. табл., 1 л. план.; Проект земской сельскохозяйственной организации в Таврической губернии. Отчет губернского энтомолога С. А. Мокржецкого по поездке на съезд деятелей агрономической помощи местному населению в Москве / С. А. Мокржецкий. — б. м. — б. г. — 11 с.

32. Потебня А. Руководство по виноградарству / [Сост. А. А. Потебня и В. Я. Скробышевский]. — СПб. : Издание А. Ф. Девриена, 1906. — 464 с.; Блэк-рот на Южном берегу Крыма / А. Потебня. — Отт. : Вестник виноделия. — 1899. — № 12. — 6 с.; К истории развития некоторых аскомицетов. 1. *Mycosphaerella*. 2. *Gnomonia*, *Glomerella* и *Pseudopeziza*. С 63 рисунками в тексте / А. Потебня. — Харьков : «Русская Типолитография», 1908. — 148 с.; Микологические очерки. I. Движение плазмы в гифах грибов. II. Микромицеты Курской и Харьковской губерний. С 3 таблицами рисунков / А. Потебня. — Харьков : Электрическая Типолитография И. Цедербаум, 1907. — 96 с., 3 л. табл.

33. Смирненко Л. П. Крымское промышленное плодоводство / Л. П. Смирненко. — М. : Изд. комитета при Симферопольском отделе Императорского Российского общества садоводства, 1912. — Т. 1—3. — 746 с.; О значении воды и влажности в плодоводстве / Л. П. Смирненко // Вестник садоводства, плодоводства и огородничества. — 1889. — С. 435—438; О некоторых условиях, определяющих доходность сада / Л. П. Смирненко // Вестник садоводства, плодоводства и огородничества. — 1889. — С. 259—265; О почве и удобрении в плодовых садах / Л. П. Смирненко // Вестник садоводства, плодоводства и огородничества. — 1889. — С. 333—338; Питомники и защитные насаждения Юго-западной железной дороги / Л. П. Смирненко // Русское садоводство. — М., 1888. — № 47. — Ст. 738—740.

34. Н. Ц. Акклиматизация растений / [Н. Цабель] // Крымский вестник садоводства и виноделия. — 1875. — № 1. — С. 89—90; Ассоциация виноградарей / [Н. Цабель] // Крымский вестник садоводства и виноделия. — 1874. — № 2. — С. 25; Международная ампеллографическая комиссия / [Н. Цабель] // Крымский вестник садоводства и виноделия. — 1874. — № 2. — С. 21—24; Меры для развития плодоводства / [Н. Цабель] // Крымский вестник садоводства и виноделия. — 1874. — № 4. — С. 53—58; Удобрение виноградников / [Н. Цабель] // Крымский вестник садоводства и виноделия. — 1875. — № 5. — С. 159—162; Виноградные сорта по областям / Н. Цабель, А. Сербуленко. — Симферополь : Типография Спиро, 1871. — 223 с., IV с.; Гибель виноградников. Насекомое *Phylloxera vastatrix* (виноградная вошь). Описание насекомого и способов противодействия / Н. Цабель. — СПб. : Типография В. С. Балашева, 1878. — 39 с.; Декоративные деревья и кустарники Никитского сада, на ЮБК и указанием способа размножения и ухода за ними / Н. Цабель. // Приложение к Крымскому вестнику садоводства и виноделия за 1879 г. — Симферополь : Таврическая Губернская типография, 1879. — 155 с.; К вопросу об акклиматизации в области садоводства / Н. Цабель // Вестник садоводства, плодоводства и огородничества. — 1882. — № 3. — С. 147—153; № 4. — С. 182—185; № 5.

— С. 273—281; Материалы для статистики плодоводства в Крыму / Н. Цабель. — Симферополь : Таврическая Губернская типография, 1875. — 58 с.; О сушении плодов / Н. Цабель. — Симферополь : Типография Таврического Губернского правления, 1867. — 20 с.; Руководство по виноградарству с атласом рисунков / Н. Цабель. — Одесса : Издательство Белого, 1873. — II, 166, IV с., 35 л. илл.

35. Яната А. К вопросу о желательной постановке исследования сорной растительности в Таврической губернии / А. Яната. — Симферополь : Типография Таврического Губернского Земства, 1913. — 7 с.

36. Крым (г. Симферополь). — 1897—1917; Крымский вестник (г. Севастополь). — 1888—1917; Крымский курьер (г. Ялта). — 1898—1907; Новости Юга (г. Керчь). — 1912—1913; Русская Ривьера (г. Ялта). — 1907—1917; Южная почта (г. Керчь). — 1913—1917; Южно-русская сельскохозяйственная газета (г. Харьков). — 1895—1917; Южные ведомости (г. Симферополь). — 1906—1917; Ялта (г. Ялта). — 1893—1898.

37. Вестник виноделия (1892—1895 гг. — г. Санкт-Петербург, 1895—1918 гг. — г. Одесса). — 1892—1918; Вестник садоводства, плодоводства и огородничества (г. Санкт-Петербург). — 1860—1917; Крымский вестник садоводства и виноделия (г. Симферополь). — 1874—1878; Плодоводство (г. Санкт-Петербург). — 1889—1917.

Аджиева Л. С. Опубликованные источники по истории научных исследований в сельском хозяйстве Крыма (1861—1917 гг.) — Статья.

Аннотация. Анализируются опубликованные источники по истории научных исследований в сельском хозяйстве Крыма в 1861—1917 гг., представленные документальными (законодательные и нормативно-правовые акты, материалы делопроизводства государственных учреждений и общественных организаций); статистическими материалами; научными публикациями ученых и исследователей-любителей Крыма изучаемого периода; периодическими изданиями, которые в совокупности формируют целостную картину развития научных исследований в аграрном секторе Крыма второй половины XIX — начала XX в.

Ключевые слова: опубликованные источники, научные исследования, сельское хозяйство, Крым.

Adzhieva L.S. The published sources on the history of research in the agriculture Crimea (1861-1917 pp.) — Article.

Summary. In connection with the reform of the agricultural sector of Ukraine is now facing tasks such as bringing the latest technologies, tools, methods in the development of agriculture. However, the positive experience of predecessors rarely used, because it's not researching problem of modern scientists. It is known that in the second half of the XIX century some regions of the Russian Empire, including the Crimean peninsula, in its agricultural development did not lag behind the leading European countries. This is due to many factors, but primarily research that contributed to

the intensification of agriculture in the Crimea. The research of this issue is possible because of the wide layer almost unexplored published sources.

Published sources of research problem represented by the following categories: documentary (laws and regulations, materials management of state institutions and public organizations), statistical data, scientific publications of scientists and amateur researchers of the Crimea of the second half of XIX – in the beginning of the XX century; periodicals, stored in the collections of the National library of Ukraine named by the V.I. Vernadsky, the State Historical Library of Ukraine, the Scientific Library Tauride National University named by V.I. Vernadsky, the Research Library Southern Branch of the «Crimean Agricultural University» of the National Agricultural University, the Scientific Library «Tavrika» named by X.X.Steven, rare books of the Yalta City Library named by A.P.Chekhov, the Scientific Library of the Institute «Maharach».

In the royal law of this period were the basic laws, emergency laws, decrees, manifestos, positions, rescripts, rules, and some others. Materials in the form of resolutions of provincial and county district council, reviews, inspection reports, essays, government officials are prepared by special request relevant authorities contributed to the formation of a coherent scientific picture of the development of the research works, individual scientific fields, branches of agriculture. The historical aspect of research institutions in more or less covered by the collective editions devoted to their anniversary dates, reports on the work. Much of sources relating to the areas of agriculture, social infrastructure, made up of statistical publications.

These reviews are important for clarification of certain agricultural sectors, identifying the role of the region in all-food market of Russia. An important segment of the source is complex scientific publications of scientists and amateur researchers of the Crimea of the second half of XIX – in the beginning of the XX century, including scientific publications, proceedings of research centers in which showing overall priorities of their research work. They contain important information material, which made it possible to trace the development stages of individual branches of science, to identify and analyze research scientists. Widely used material periodicals: newspapers – «Crimea», «Crimean Journal», «Crimean Courier», «News of the South», «Russian Riviera», «Southern Post», «South-Russian agricultural newspaper», «Southern Gazette», «Yalta» and journals – «Journal of Wine-making», «Journal of gardening, fruit-growing and horticulture», «Crimean journal of the gardening and the winemaking», «Fruit-growing», – made

it possible to «get used» to the era, more clearly understand the logic of the events.

Thus, the published sources on the history of research in agriculture of the Crimea in 1861-1917 were by nature diverse, and their number allows us to determine the factors intensifying industry, to conduct a series of scientific research in various aspects of the history of research in agriculture, nature conservation, the natural reserve, a case dealing with topical issues of living Crimea study period.

Keywords: published sources, research, agriculture, Crimea.